

Cultura nacional en una societat dividida, deu anys després

Josep M. Fradera

El llibre en qüestió va ser escrit, els anys 1988-1989, amb un propòsit ben definit: trencar el fonament sobre el qual s'havia construït la gran interpretació del segle XIX català, la de Jaume Vicens Vives a *Intel·lectuals i polítics del segle XIX*, publicat l'any 1959. La columna vertebral de la seva interpretació derivava de la idea d'una relació directa entre la modernitat de l'economia industrial catalana i les actituds del grup social que havia encapçalat aquella gran transformació. En conseqüència, la burgesia catalana, la protagonista indiscutible d'aquell canvi històric sense precedents, clau per entendre la Catalunya contemporània, havia de traduir en unes actituds i una cultura la modernitat de les estructures profundes que s'estaven imposant a la societat catalana. I, no cal dir, marcar així un contrast profund amb el que succeïa a la resta de l'Estat. No cal que us digui que la poderosa interpretació de Vicens, que se sosté sobre una imatge de la realitat catalana que és inobjetable però

parcial, com veurem, impregna encara avui el discurs historiogràfic, cultural i polític. Té, en conseqüència, una funció cabdal en la legitimació tant de la lògica profunda del discurs nacionalista culte com connecta molt bé amb el discurs sobre les bondats de la modernitat, entesa de la forma més trivial possible. En algun sentit, però, tots som hereus del llegat de Vicens, vulguem o no, com ens han recordat recentment i repetida des del president Pujol i el president *in pectore* Maragall fins aquells que varen ser els deixebles més directes del gran historiador gironí.

El problema de la interpretació a què he fet referència és que és parcial i simplificadora, alhora. Per començar, és filològicament feble. En efecte, quan hom s'acosta al detall d'allò que els nostres avantpassats del segle XIX varen fer o dir, no hi trobem l'esperit avançat, optimista i genuïnament modern que Vicens els va atribuir. El gruix de la classe dirigent catalana era políticament molt conservador (en el sentit que això tenia a l'època, és a dir que estava molt poc interessat a desenvolupar els aspectes democràtics i reformistes de l'ideari liberal), culturalment molt reaccionari (és a dir, contrari a una cultura laica o derivada de la ciència en allò que no era una necessitat del seu món, en relació amb les avantguardes artístiques

Josep M. Fradera, catedràtic d'Història a la Universitat Pompeu Fabra, és autor de *Cultura nacional en una societat dividida (Patriotisme i cultura a Catalunya, 1838-1868)*, Curial, Barcelona, 1992. Aquest text serví com a base per a dues intervencions orals, a la Universitat de Girona i al Centre de Lectura de Reus, el desembre de 1999.

i literàries), socialment molt refractari a qualsevol reformisme en allò que fes referència a la condició femenina, al treball infantil, en definitiva, a la regulació dels mals del capitalisme industrial o a la desigualtat política de l'Estat liberal de bona part del segle XIX. No vull dir que no hi haguessin determinades franges del món burgès o professional capaces de veure les coses d'altra manera, certament, l'únic que volia era traçar un quadre de la cultura que s'imposà en el centre de la vida social, tractar d'explicar per què dominà i com ho feu. El llibre no era, doncs, una fotografia de grup de tota la societat catalana, sinó una temptativa de descriure els mecanismes de domini social i cultural que s'imposen i que condicionen, des d'aquella posició privilegiada, els registres dels altres. A l'esquema poderós de Vicens calia contraposar, responsablement, una altra interpretació globalitzadora, això sí, més respectuosa amb la base filològica aportada per les investigacions posteriors (penso en els treballs de Manuel Jorba sobre Milà i Fontanals, per exemple).

El segon problema de la interpretació de Vicens derivava d'una idea amb dues cares molt fàcil d'identificar i que responia realment al moment en el qual elaborà el llibre: em refereixo a aquella que defensava que, a Europa, hi havia hagut una via normal d'arribada al món modern basada en el creixement econòmic i la industrialització, respecte de la qual Espanya era l'anomalia. El llibre de Vicens es basa sobre assumpcions d'aquest estil, idees molt corrents la dècada de 1950 (entre parèntesi, no costaria gaire documentar-les millor en la bibliografia de referència i en treballs periodístics). En aquest sentit, *Cultura nacional en una societat dividida*

va néixer de lectures que apuntaven vers una visió més complexa de la formació del món modern, de la constatació que d'anomalies n'hi havien moltes, cada cop més en la mesura que integràvem més casos i més matisos en la interpretació globalitzadora. En aquest sentit, hi ha dues referències que planen de manera explícita sobre el llibre: la discussió promoguda pel treball de Raymond Williams sobre la cultura anglesa del segle XIX, més precisament, de recuperació de la crítica anticapitalista des del sistema que la impregna de dalt a baix, de Carlyle a Morris o Lawrence, i les discussions sobre el *Sonderweg* alemany, o, dit d'altra manera, la discussió del per què una societat tan densament capitalista com la de l'Alemanya guillemina engendrà una cultura i una política tan allunyades dels paràmetres que tòpicament se solien atribuir a la burgesia del segle XIX. Ara sabem que aquestes aparents paradoxes es podrien multiplicar. O, dit d'altra manera, que el problema era més aviat en els esquemes interpretatius de les ciències socials de l'època, en la mesura que treballaven amb prototipus massa tancats i reductius. No cal entrar, ara, en el tema de perquè la concepció que identificava capitalisme a indústria, indústria a progrés, i progrés a liberalisme i a cultura burgesa, encaixava tan bé en el marc de la cultura de la guerra freda que s'imposa a l'Europa refeta pel Pla Marshall, ni de perquè aquesta idea va ser quelcom important quan va ser traslladada a la sinistra Espanya dels anys cinquanta, en ple franquisme i tot just sortint de l'autarquia.

A *Cultura nacional en una societat dividida* vaig constatar la distància enorme entre els tipus ideal —el burgès aquell que Vicens presentava com a model als joves

cadells de la burgesia barcelonina d'aleshores— i allò que els textos suggerien. Certament, si hom els interrogava a propòsit de les discussions de política aranzelària o econòmica, deien allò que, més o menys, se suposava que dirien; quan es passava d'aquell terreny a quasi tots els altres, però, l'entusiasme transformador d'aquelles generacions es refredava de sobte, podíem observar un grup social políticament temorós i culturalment al·lèrgic a les manifestacions més clàssiques de la cultura burgesa del segle XIX. Més inquietant encara, les manifestacions de lliurecanvisme clàssic o temperat (de l'estil de Laureà Figuerola), les de reformisme social, de laïcisme incipient, d'abolicionisme en relació a l'esclavitud, eren més fàcils de documentar a Madrid que no pas a Barcelona. No vull pas dir que la capital del Principat fos una cosa i Madrid fos radicalment el contrari. Vull dir, repetir de fet, que la manera com s'imposen unes i altres manifestacions, tot elles pròpies del món burgès, fins i tot en les notòries contradiccions que conté, és distinta a Barcelona i a la capital de l'Estat. El fet no pot ser, en absolut, simplificat però necessita òbviament d'una explicació. No és pas del tot arriscat afirmar que l'extraordinària densitat de les lluites de classe afirmà a Catalunya, abans i amb més consistència que a la resta d'Espanya, les opcions conservadores en política, cultura i visió social, les quals asajaren d'ocupar enterament la vida social.

El problema, doncs, és previ a la qüestió del nacionalisme. I, en conseqüència, calia establir, en primer lloc, dins de quins paràmetres s'havia constituït la cultura burgesa a la Catalunya del segle XIX. I, com que aquest és un problema molt ampli, entendre el procés en el moment que

començà a prendre forma, quan els nous grups socials i intel·lectuals que accediren a l'hegemonia social amb la revolució liberal els anys trenta i quaranta varen donar forma, a través d'un combat d'idees que calia identificar i entendre, a un sistema de representació social col·lectiva, allò que correntment i convencionalment anomenem «cultura». En segon lloc, calia entendre com s'imposà una manera d'organitzar el conjunt de peces propi de la cultura de l'època, producte d'unes eleccions i d'unes exclusions, fins que acabà consolidant-se amb unes regularitats determinades. L'anàlisi es resol en el llibre a través d'una sèrie de perspectives parcials sobre les parcel·les (la literatura i la filologia, la religió i la història,) que em semblà que eren les més representatives de les pulsions procedents de les complexes relacions entre intel·lectuals i classe. La suma d'aquestes perspectives parcials permetia observar, estudiar i establir, les línies generals de construcció de la cultura hegemònica que s'imposà amb molta força les dècades centrals del vuitcents, d'una cultura quasi sempre excloent en els àmbits que aconseguí dominar.

La idea clau que articula tota la interpretació de la cultura liberal catalana de mitjan segle XIX és la dissociació nítida entre dos pisos que es formalitzen simultàniament. Un d'ells, òbviament el superior, estava format pel conjunt de pràctiques disciplinàries a les quals es confià la feixuga tasca d'expressar i definir allò que els grups dirigents volien que fos la societat catalana de l'època. En poques paraules, cal entendre per quins motius tota una sèrie de disciplines d'alt contingut simbòlic s'orientaren per satisfer la demanda que derivava d'un estat d'esperit molt tens

en relació al context social. La literatura i la història, per exemple, varen ser escollides per projectar-hi totes les angoixes d'un context d'extremada violència, violència en bona mesura provocada per l'èxit mateix del desenvolupament social que aquells grups estaven dirigint i protagonitzant. Al dessota, però, hi havia una munió de gèneres i pràctiques literàries i culturals a les quals no se les condicionava a respondre a aquell patró, o almenys amb una intensitat comparable. Hi havia una literatura de l'entreteniment i de la vida social burgesa i/o popular poc o quasi gens condicionada per el motllo renaixentista, una altra cultura regida per uns paràmetres distints.

Arribat a aquest punt em vaig adonar que les pulsions essencials que planaven sobre les disciplines més identificades al patró renaixentista derivaven de les fractures internes de la realitat catalana, que eren aquestes les que els donaven sentit. Ras i curt: prenien forma precisament per conjurar-les, per dominar-les, per dotar els grups dirigents d'unes pautes d'identificació enfront del desordre i de la violència que pujava des de sota, d'una conflictivitat i violència que els imposava una consciència quasi agònica del món on vivien. El món justament que dominaven i que orientaven. Heus aquí una paradoxa que podia ser interpretada, en definitiva, a condició d'acceptar el repte d'explicar l'enorme distància entre els models ideals i la realitat quotidiana, molt més complexa i problemàtica, com dèiem en començar.

Ara bé, anant una mica més enllà, de l'anàlisi prèvia es desprenia que la contradicció de fons de la societat catalana de l'època, en termes culturals s'entén, no era la que suposadament oposava la cultura

renaixentista, definida més o menys conforme als paràmetres que acabem d'esmentar, a la cultura espanyola, la vehiculada per l'Estat liberal. Com a màxim, aquesta contraposició es produïa per mediació d'una altra de molt més reveladora: la que oposava la cultura renaixentista a les diverses altres «cultures» igualment presents a la Catalunya d'aleshores: les de tradició popular o popularitzant, mal estudiades, heretades del passat i refetes per la industrialització de l'edició; o a la cultura convencionalment burgesa que demanava la societat catalana del segle XIX. La formació del patró renaixentista, que s'autoproclamava l'encarnació de l'ànima «popular», s'havia fet justament en el context d'una aguda batalla domèstica pel domini dels símbols, una batalla en la qual s'havia imposat a través d'uns mecanismes determinats en l'escenari simbòlic que dominà les ments d'aquelles generacions. Unes generacions que s'acostumaren a viure en un món cultural que s'articulava a nivells diferents. Un nivell alt que expressava una visió del món que exclouïa i marginava la possibilitat de resoldre literàriament, posem per cas, la crisi social o de la moralitat individual i col·lectiva, el que serveix de fonament a la cultura renaixentista òbviament; un altre d'inferior, molt menys condicionat, lliure de fer servir el castellà sense massa problemes, el més genuïnament i convencionalment burgès en definitiva. La batalla ideològica entre aquestes dues cares d'una cultura, que vaig analitzar a través de la primera guerra contra la novel·la d'inspiració francesa, fulletonesca si es vol, la dècada de 1840, em continua semblant clau per entendre la cultura de la Renaixença així com la que restà als seus marges, fos en català o en

castellà. La possibilitat de construcció de dues literatures sobre un mateix públic potencial, que és l'altra cara del problema, em sembla una qüestió tan decisiva com l'anterior.

La formació del model que acabo d'esquematitzar, i que donava cos al segon dels assaigs que formen *Cultura nacional en una societat dividida*, derivava d'una complicada explicació prèvia de la forma com i per què s'havia optat per aquell model de cultura i, en conseqüència, s'havien exclòs altres possibilitats viables i igualment congruents amb la situació que s'obre amb la revolució liberal. La qüestió era identificar els estímuls que portaven cap a aquelles eleccions, entendre la racionalitat profunda d'una consciència burgesa escindida entre la victòria del seu món (patent en el menyspreu amb què mirava el món popular o el representat pel carlisme, per exemple) i la por terrible a la violència que pujava de baix, a la superposició entre el conflicte rural i industrial, a la dificultat per controlar, en definitiva, als efectes indesitjats del canvi polític i de la industrialització. En un context, a més, i això és decisiu, on l'Estat actua conforme a una lògica remota i difícil de controlar. El resultat final de tot plegat, va ser l'aparent paradoxa d'una cultura burgesa molt escassament liberal i moderna, en termes culturals s'entén, i alhora fortament tocada d'antiindustrialisme i d'un ruralisme clàssicament antiquat. I, en conseqüència, com, en aquestes condicions, s'optà per definir amb tanta radicalitat un model de cultura patrícia tan distanciat i problemàtic en relació amb qualsevol manifestació cultural que, amb més o menys consciència, es constituís en un

vehicle de contrastació amb la realitat de manera més franca, oberta i productiva.

La incògnita de com una cultura tan precisament i conscientment sostreta de la confrontació directa i oberta amb la realitat, tan allunyada dels paràmetres burgesos clàssics, pren força i guanya la batalla de l'hegemonia social necessita, en conseqüència, una explicació adequada. En efecte, la visió del món renaixentista s'imposà en el centre de la cultura catalana i foragità la més convencionalment burgesa, alta i baixa, en una estructura que funcionava clarament amb dos pisos ben precisament jerarquitzats. No hi fa res l'èxit de públic de la literatura popular amb fins comercials per negar aquella jerarquització, que va molt més enllà de la contraposició entre alta cultura i cultures populars consubstancial a qualsevol cultura moderna sota el capitalisme, en una estructura social on el mercat constitueix una variable essencial. Aquella jerarquia existia i ho condicionava tot, com la dramàtica claudicació de Pitarrà i els fracassos successius d'una cultura menestral independent en els seus marges ho mostra. O com ho mostren les habilitats escindides de Víctor Balaguer, el mateix Antoni de Bofarull i tants altres en escriure, amb registres diversos es tractés de guanyar-se la vida o de guanyar-se el reconeixement públic que només podien atorgar els Jocs Florals o les plataformes dominades pel renaixentisme. Però és encara més revelador, i de més transcendència a llarg termini, la fallida d'una literatura, en català o castellà, feta conforme a les pautes obertes pel romanticisme, ben conegudes gràcies a la traducció massiva de novel·la i teatre francès, una carència que les generacions de les

dècades de finals de segle discutiran i tractaran de cercar-li remei.

El poder enorme del model renaixentista no procedia del valor de la literatura produïda, amb independència que en algun cas el tingués, sinó de la força de la identificació entre les contraposicions que li donaven sentit, la idea de pàtria amb la qual es varen fondre i l'enorme projecció d'interessos socials que hi havia al seu voltant. Resistència als valors del progrés modern en nom de la tradició, èmfasi en els valors incontaminats de la pagesia, tal com ells la volien veure, és clar, (només cal pensar en Guimerà o Verdaguer per adonar-nos de la força extraordinària d'un model que venia de quaranta anys enrera), el valor de determinades «institucions» socials antigues, com ara la llengua, certes ruïnes arqueològiques o el catolicisme, que per això es reclamen i reivindiquen de nou per a aquelles activitats que tenen un valor simbòlic important, no pas per a les prosaïques o quotidianes. Aquests valors es fonen, finalment, en una nova idea de pàtria, no pas la d'Aribau, que es referia a l'enyorament que qualsevol persona normal sent pel país, «le pays», «il paese», d'origen, sense cap necessitat de dotar-ho d'una significació cultural i política específica, col·lectivament determinada. Es tractava de posar dempeus una identificació col·lectiva, «la pàtria», que era la síntesi dels valors destil·lats en el cor de l'alta cultura, de la renaixentista. Aquesta nova idea de pàtria, legitimada per la història, rubricada per la llengua, la qual es manipula sense límits aparents, consagrada per la religió, finalment resolta en diverses pràctiques de culte patriòtic, tancava un cercle la clau del qual la tenien aquells que havien forjat el model, que

n'havien seleccionat les contraposicions bàsiques que li donaven sentit.

Si veiem les coses així no costarà d'entendre la paradoxa final d'aquesta situació. Aquesta definició d'una nova idea de «pàtria», associada a la mena de valors de conservació, estabilitat i deferència a la jerarquia social i sexual, es produí justament en el moment de màxima identificació catalana a la idea de nació espanyola, la pàtria de tots els liberals peninsulars, l'espai per excel·lència on defensar el sacrosant dret de la propietat i els drets i deures inherents a la ciutadania en la visió liberal del món. Els catalans participaren activament en la construcció d'aquesta Espanya com a comunitat política, fins i tot, quan començaven a descabdellar els fils de les elaboracions culturals i polítiques que els portarien a una cultura i una idea de pàtria foses en un tot únic i inseparable. No costa massa adonar-se que ambdues idees de pàtria ni eren incompatibles ni s'originaven en el mateix punt: l'espanyola segellava l'inseriment dels catalans en la política espanyola en tant que liberals, inseriment que perseguia, entre d'altres coses, esborrar la discriminació política derivada de la Nova Planta, ja que era la família liberal de la Península en pes la que blasmava el despotisme dels Àustries i dels Borbons. L'altre patriotisme, el provincial, que s'origina encara sota el lema d'«Espanña es la nación y Cataluña la patria», derivava d'una lectura interna de com era i com havia de ser la societat catalana, era una resposta a conflictes entre catalans, els quals tenien ben poc a veure amb la participació dels grups dirigents en la construcció de l'Espanya liberal. O, potser sí. Potser expressaven la doble incomoditat del tracte que rebien dels liberals d'altres

bandes i la que els produïa l'extensió, al marge de les seves prevencions i reticències, del marc liberal al Principat. Certament que aquesta descripció no serveix per a tot l'espectre polític català sinó per a aquells que s'imposen el 1843, per a aquells que dominen la vida política i social del Principat durant bona part del segle XIX. N'hi ha d'altres, certament: els perdedors de 1843, els reformistes que marxen a Madrid en diversos moments, una esquerra liberal que no arriba mai a quallar amb prou força. Catalunya no era un país apte per a polítiques de «lib-lab», almenys a mitjà termini, però no estic tractant de fer una síntesi d'història política sinó de raonar la imposició d'uns mecanismes d'hegemonia social determinats.

No em voldria allargar gaire més. El problema de fons, en relació a aquests temes, em sembla que rau en la sistemàtica imposició del pecat d'anacronisme tant des de la perspectiva nacionalista espanyola com de la catalana, les dues cares de la mateixa moneda, que s'alimenten mútuament. Per a la historiografia nacionalista catalana, qualsevol manifestació d'orgull local, català, és, per definició, el testimoni d'un nacionalisme en potència, amb independència d'allò que feien i deien els individus i els grups. I, per extensió, es rebutja qualsevol idea que apunti vers la possibilitat que, tant individus com grups socials, operin amb més d'una identitat a l'hora. ¿Seria raonable, per exemple, imaginar que, al segle XVI o XVII, la identitat de català passava per davant de la d'habitant de Barcelona, protegit pels privilegis del Consell de Cent? No ho crec. ¿És impossible imaginar que, d'aquí a cent anys, els catalans se sentin a la vegada catalans i europeus, després de rebre lleis i anar a

reclamar a Brussel·les, o on sigui, durant dècades? No em sembla tan difícil. ¿De quina manera hem de pensar, llavors, què passava el segle passat, quan tot just la idea de l'Espanya-nació començava a prendre forma? A la inversa, per a la historiografia espanyola és impossible acceptar la possibilitat d'una lectura distinta del patriotisme espanyol des de Catalunya, com a conseqüència, per exemple, dels complicats mecanismes mentals i psicològics introduïts per la cultura del doble patriotisme. Tendeixen a identificar, en conseqüència, qualsevol expressió de la peculiar estructura de la política i de la cultura a Catalunya com una manifestació de l'inevitable nacionalisme «perifèric», com el símptoma inequívoc d'un nacionalisme en formació. No costa gaire adonar-se de la simetria d'ambdues maneres de veure les coses, l'única cosa que canvia, en tot cas, és el punt des d'on les observen. L'un i l'altre pecat d'anacronisme delaten una lectura feta des del segle XX, són visions que no valen per al segle XIX i dubto que serveixin per al segle XXI.

El que m'incità a escriure *Cultura nacional en una societat dividida* no era, exactament, aquest risc d'anacronisme. Era la idea paral·lela, tant o més nefasta, que els individus i els grups tenen, per sobre de tot, una identitat definida per la pertinença a la pàtria, a la qual faran bé de subjectar-se. Com que pensava, i penso, que la personalitat humana, que no és un fet donat sinó potencial, no és reduïble a l'*homo patrioticus*, em va semblar que valia la pena explicar com una cultura de la pàtria s'aixecà en unes circumstàncies específiques per reduir i conduir la complexitat humana, social, sexual i cultural, dels homes i les dones de mitjan segle XIX. □